

İNCƏSƏNƏTDƏ QORUNAN AĞAC ANLAYIŞININ MƏNŞƏYİ VƏ İLAHİ QADAĞA: ŞƏCƏRƏ KONSEPSİYASI

Ramil Afiq oğlu Quliyev 

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*ramil_amea@mail.ru

Bu elmi məqalədə incəsənətdə qorunan ağac motivinin (həyat ağacı) tarixi-mədəni mənşəyi və onun dini-mifoloji aspekti tədqiq olunur. İlk olaraq həyat ağacı anlayışının qədim incəsənətdə – xüsusilə, Azərbaycan sənətində – geniş yayılmış olması faktlar və nümunələrlə göstərilir. Həyat ağacının məhsuldarlıq, bolluq və əbədiyaşam rəmzi kimi iki tərəfdən qoruyucu fiqurlarla birlikdə təsvir edilməsi təhlil edilir. Daha sonra İslam və digər dinlərin Adəm ilə Həvvə rəvayətindəki qadağan olunmuş ağac mövzusu incəlenir. Əraf surəsinin 19-22-ci ayələrinin məzmunu əsasında Quranda qadağan ağacın əsl mahiyyətinin “şəcərə qurmaq” (nəsil artırmaq) olduğu barədə fikir irəli sürülür və bu araşdırma elmi məntiq ilə əsaslandırılır. Şeytanın Adəm və Həvvanın ayıb yerlərini aşkar etməsi – cütlüyün qadağan meyvəni yedikdən sonra çılpaqlıq hissi duymasının əldə edilməsi kimi yozulur. Məqalədə genealogiya (şəcərə) qurmaq anlayışı açıqlanır, Adəm və Həvvanın cənnətdə çoxalmamaq (nəsil başlamamaq) tapşırığı aldıkları və onu pozduqları konsepti bir sıra müasir İslam alimlərinin (məsələn, C. Ğamidi) fikirlərinə dayanaraq şərh olunur. Nəticədə, “qorunan ağac” motivi ilə “qadağan ağac” məcazının eyni həyat ağacı konsepsiyasının iki yönü olduğu ortaya qoyulur. Məqalə həm sənətsüinaslıq, həm də ilahiyyat sahəsində yeni bir yanaşma təklif edərək Adəmin ilk günahının mahiyyətə vaxtsız şəcərə qurma – yəni ilahi qadağanı pozaraq cinsi əlaqəyə girmə – olduğunu göstərir. Bu yanaşma həyat ağacı rəmzinin insan nəslinin müqəddəsliyini və ilahi iradə ilə bağlılığını vurğulayır.

Açar sözlər: həyat ağacı, qorunan ağac motivi, Adəm və Həvvə, qadağan olunmuş meyvə, şəcərə (nəsil ağacı).

GİRİŞ

İncəsənətdə tez-tez rast gəlinən “qorunan ağac” motivi, iki tərəfdən simmetrik şəkildə onu əhatə edən fiqur və ya heyvanlarla birlikdə təsvir edilən müqəddəs bir ağacı ifadə edir. Bu motiv dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərində “həyat ağacı” arxetipi ilə əlaqəlidir və çox zaman ölməzlik, bolluq və artım rəmzi kimi çıxış edir. Professor Elvira Usaçovayte qeyd edir ki, qədim ikonoqrafiyada “iki simmetrik fiqurun üzbəüz dayanıb ortada bir ağacı əhatələməsi” tipik bir təsvir formasıdır. Həmin fiqurlar bəzən hökmdarlar və ya tanrılar, yaxud da bir tanrı ilə insan ola bilər. Beləliklə, ən qədim dövrlərdən bəri ağac – xüsusilə həyat ağacı – ilahi gücün, məhsuldarlığın və əbədi həyat arzusunun simvolu kimi qorunmağa layiq görülmüşdür [10]. Bu motiv təkcə mifik rəvayətlərdə deyil, həm də incəsənətdə geniş yer almış, qayaüstü təsvirlərdən tutmuş memarlıq bəzəklərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan incəsənətində də həyat ağacı anlayışı qədimdən mövcuddur və xalq sənətinin bir çox sahələrində yaşadılmışdır. Məsələn, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş Şəmkir keramik qabının üzərindəki stilizə olunmuş həyat ağacı təsviri bu motivin qədim nümunələrindən biridir. Orta əsrlərdən etibarən isə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində həyat ağacı motivi təkcə əsas süjet kimi deyil, bəzən həşiyə ornamentləri kimi də işlənmişdir [3]. Bu cür nümunələr göstərir ki, “qorunan ağac” ideyası – yəni müqəddəs sayılıb toxunulmaz tutulan həyat ağacı – həm mədəni-tarixi ənənələrdə, həm də dini rəvayətlərdə mühüm yer almışdır. İlahiyyat sahəsində isə Adəm və Həvvanın hekayəsi ilə bağlı “qadağan olunmuş ağac” məfhumu xüsusi maraq doğurur. Müxtəlif dinlərin bu hekayədəki ilahi qadağa barədə izahları olsa da, son dövrlərdə bəzi tədqiqatçılar qadağan olunmuş ağacın əslində həyat



ağacı – yəni nəsil şəcərəsi ilə əlaqəli simvol olduğunu irəli sürürlər. Bu məqalədə incəsənətdə qorunan ağac (həyat ağacı) motivinin mənşəyi araşdırılır, onun Azərbaycan incəsənətində təzahürləri nümunələrlə göstərilir [1] və Adəm ilə Həvvanın cənnətdəki qadağan olunmuş ağacı əslində “şəcərə qurmaq” (nəsil artırmaq) mənasında dərk etməyin mümkünlüyü elmi əsaslarla izah olunur. Bu kontekstdə, Qurani-Kərimin Əraf surəsinin 19-22-ci ayələrinin mətni təhlil edilərək “qadağan olunmuş ağac” motivinin simvolik anlamı açılacaq, Şeytanın Adəmlə Həvvanın “ayıb yerlərini aşkar etməsi” ifadəsinin məğzi araşdırılacaq və cənnətdə “yarpaqla örtünmə” səhnəsinin rəmzi mənası açıqlanacaqdır. Nəticədə, həm sənətsüənəslıq, həm də ilahiyyat aspektindən şəcərə konsepsiyası – yəni həyat ağacı ilə genealogiya qurma anlayışı – arasında əlaqə qurularaq, insanlığın ilk qadağasının əsl mahiyyəti barədə yeni bir baxış ortaya qoyulacaqdır.

ƏSAS HİSSƏ

İncəsənətdə “qorunan ağac” motivi və həyat ağacı simvolu.

Qədim dünya incəsənətində həyat ağacı adlandırılan ağac çox vaxt iki qoruyucu varlıq tərəfindən mühafizə olunan şəkildə təsvir edilirdi. Mesopotamiya, Azərbaycan, İran və Anadolu mədəniyyətlərindən qalmış abidələrdə ortada stilizə edilmiş ağac və onun iki yanında simmetrik yerləşən qanadlı varlıqlar, ibex (dağ keçisi) (şəkil 1), aslan və s. heyvan fiqurları görülür. Bu təsvirlərdə mərkəzdəki ağac bəzən məhsuldarlıq gətirən, bəzən də əbədi həyat bəxş edən müqəddəs “dünya ağacı” kimi qəbul edilirdi. Məsələn, erkən Assur təsvirlərində şah və ya mifik varlıqlar “həyat ağacı”nı çiçək və qönçə dolu budaqları ilə birlikdə əks etdirir, onu suvarır və ya ona xeyir-dua verirlər. E.ə. III minilliyə aid Akkad möhürlərində hökmdar Etananın oğul sahibi olmaq üçün “doğuluş bitkisi” axtarması səhnəsi də ağacvari bitki ilə əlaqələndirilir. Bənzər şəkildə, erkən israiloğulları mifologiyasında Aşera ilahəsinə həsr olunmuş təsvirlərdə də həyat ağacı ibexlər (dağ keçiləri) tərəfindən əhatə olunmuşdur [10]. Bütün bu nümunələr “qorunan ağac” düşüncəsinin bəşəriyyətin ortaq təxəyyülündə nə qədər köklü olduğunu göstərir. Ağacı qoruyan simmetrik obrazlar – istər dini-simvolik fiqurlar, istərsə də heyvanlar olsun – həyat ağacının toxunulmazlığını və ona yabançı müdaxilənin yolverilməzliyini ifadə edir.



Şəkil 1. Sasanilər dövrünə aid dekorativ reliefdə iki dağ keçisi (ibex) ortada stilizə edilmiş ağacı əhatə edir. V əsr Sasanilər incəsənətindən bu nümunə “qorunan ağac” motivinin erkən örneklərindəndir (Sinsinnati İncəsənət Muzeyi kolleksiyası)

Azərbaycan incəsənətinə nəzər saldıqda, həyat ağacı motivinin yerli variantlarının da zəngin olduğu görünür. Xalq tətbiqi sənətində qədim dövrdən bəri “həyat ağacı” kultu məhsuldarlıq və artım ideyası ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Folklor mətnlərində həyat ağacı çox zaman Ulu İlahə (ana ilahə) obrazları ilə birlikdə təsvir edilmiş və beləliklə, qadın başlanğıcını – yəni doğuluşu, nəsilverməni – təcəssüm etdirmişdir [2]. Ədəbi-fəlsəfi mənbələrdə də yaşam ağacı insan həyatının, nəsil artımının və rifahın rəmzi sayılmışdır. Məsələn, sənətsüənəslı Gölınar Seyidovanın tədqiqatında

vurğulanır ki, həyat ağacı motivi əsrlər boyu Azərbaycan incəsənətinin demək olar hər sahəsində müxtəlif formalarda yaşayıb və “həyat ağacı ilə məhsuldarlıq, bolluq ideyası da əlaqələndirilir” [3]. Bu motivi Azərbaycan xalçaçılığında, daş və ağac üzərində oyma sənətində, memarlıq ornamentlərində görmək mümkündür. Orta əsr mənbələrinə görə, Azərbaycan memarlığında xüsusilə türbələrin və sarayların bəzəyində dirilik ağacı təsvirləri mühüm yer tutub.



Şəkil 2. Şəki xan sarayının interyerində divar rəsmi – nar meyvələri ilə dolu həyat ağacı motivi (Şəki, XVIII əsr)

Bu ağacın hər bir meyvəsi həyatın bərəkətini və davamını təmsil edir. Divar kompozisiyasında həyat ağacı naxışları onu əhatə edən bitki ornamentləri və tağ formalı çərçivə ilə birlikdə təqdim olunub.

XVIII əsrə aid Şəki Xan sarayının divar rəsmlərində həyat ağacı motivi xüsusilə diqqət çəkir. Sarayın bəzəyində parlaq mavi fonda qırmızı narlarla dolu ağac təsviri verilmişdir (şəkil 2) – nar meyvələri bolluğun, çoxalmanın rəmzi olaraq yaşam ağacının budaqlarını bəzəyir. Bu ağac təsvirinin yanlarında, sarayın digər panolarında isə quş və digər heyvan rəsmlərinə rast gəlinir ki, onlar da sanki müqəddəs ağacı qoruyurmuş kimi yerləşdirilib. Azərbaycan xalça sənətində də “həyat ağacı” geniş yayılmış əsas motivlərdəndir. Qarabağ, Qazax, Şirvan qrupu xalçalarda tez-tez ortadan boylan bir ağac və onun hər iki tərəfində simmetrik heyvan fiqurları (məsələn, quşlar, əjdahalar, ceyranlar) toxunulub. Bu cür kompozisiyalar xalq arasında ağac kultunun yaşarlığını göstərməklə bərabər, estetik baxımdan da çox cazibədardır. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində saxlanılan bəzi qədim xalçalarda ağacın ətrafında cüt-cüt aslan və yaxud quş təsvirləri görülür – məsələn, təxminən 1800-cü ilə aid Bakıxanlı xalısında 14 aslan fiquru mərkəzdəki ağacı dövrələyir və ona xüsusi qüvvət verir. Sənətsüenəslərin fikrincə, bu xalçalardakı şir fiqurları hakimiyyət və güc rəmzi olub Qacarlar dövrünün təsiri ilə yayılmış, lakin mərkəzdəki həyat ağacı ümumbəşəri yaşam və nəsil rəmzi kimi toxunulmağa davam etmişdir [11]. Beləliklə, Azərbaycan incəsənətində qorunan ağac – həyat ağacı – motivi həm milli ənənənin, həm də ümumi Şərq mədəni irsinin tərkib hissəsidir. Bu motivin davamlılığı onun insanların mənəvi dünyasında tutduğu yer və daşdığı mənə ilə izah oluna bilər: həyat ağacı dünyanı, nəsil artımını və bərəkəti təcəssüm etdirir, eyni zamanda ilahi himayə altında olmağı simvolizə edir. Elə buna görə də, istər real, istərsə də xəyali qoruyucu varlıqlar bu ağacı incəsənət əsərlərində müşayiət edir və “qorunan ağac” anlayışını formalaşdırır.

Aşağıdakı şəkildə Qarabağ rəssamının şüşə üzərində çəkdiyi miniatür “Həyat ağacı” əsəri görünür. Bu əsərdə həyat ağacı bir vaza içindən çıxaraq çoxsaylı yarpaqlarla yayılmışdır; yarpaqların bir qisminə Allahın adları və ya Quran ayələrindən fraqmentlər kalligrafik şəkildə yazılıb. Ağacın iki tərəfində, dibində yerləşən qırmızı ornamental formalar isə simvolik şəkildə ağacı mühafizə edən və ona həyat suyu verən qablar kimi görünür.



Şəkil 3. Qarabağ sənətkarının XVII-XVIII əsrlərdə yaratdığı şüşə üzərində rəsmdə “Həyat ağacı” motivi

Vaza içindən boy verən ağacın yarpaqlarında Ərəb qrafikası ilə yazılar (müqəddəs adlar) yer alır. Aşağıda iki qırmızı gül ləçək topası ağacın kənarlarında simmetrik şəkildə təsvir edilib – bu kompozisiya həyat ağacını sanki qoruyan müqəddəs elementləri ifadə edir (Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi kolleksiyası)

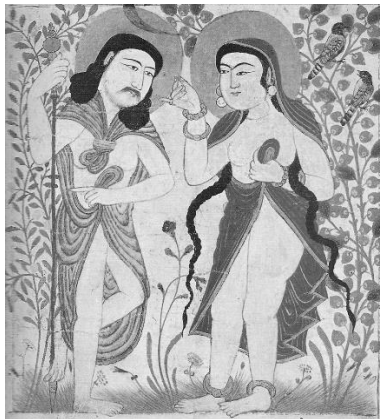
Bu əsər həm dini, həm də estetik aspektdən maraqlıdır: ağacın özü həyatın və nəsil vermənin simvolu olduğu halda, yarpaqlardakı yazılar onun ilahi qüdrətlə əlaqəsini vurğulayır. Belə bir əsərin Qarabağda yaradılması, islam təsiri altında belə xalq arasında həyat ağacı motivinə verilən önəmi göstərir (şəkil 3). Ümumiyyətlə, İslam mədəni mühitində də “həyat ağacı” konsepsiyası tamamilə qəbul edilmiş, xüsusilə sufi ənənələrində və memarlıq dekorlarında yaşadılmışdır. Şəbəkə ustaları, dülgərlər məscid və saraylarda ağac rəmzinə tez-tez işləmiş, onu cənnət bağlarının və ilahi rütbələrin təmsili kimi yozmuşlar. Adəm və Həvvanın hekayəsində qadağan olunmuş ağac – bilik ağacı yoxsa həyat ağacı? Müqəddəs kitablarda yer alan Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulma və ya endirilmə rəvayətinin mərkəzində “qadağan olunmuş ağac” dayanır. Tövrat (Yaradılış, 2-3) bu ağacı “yaxşılıq və pisliliyi bilmə (bilik) ağacı” adlandırır və hekayəyə görə Adəmlə Həvvanın məhz ondan yeməsi ilk günah sayılır. Qurani-Kərimdə isə ağacın növü dəqiqləşdirilmir – sadəcə “bu ağaca yaxınlaşmayın” buyuruğu vardır (əl-Əraf, 7/19). Tövratda cənnətdə iki xüsusi ağacdən bəhs edilir: Bilik ağacı və Həyat ağacı. Adəm ilə Həvva əvvəl bilik ağacının meyvəsindən yedilər və günah işlədikləri üçün cəzalandılar; Tanrı onları cənnətdən çıxararkən həyat ağacının meyvəsindən də yemələrinin qarşısını aldı ki, ölümsüz olmasınlar [10]. Beləliklə, Bibliya izahında qadağan olunmuş meyvə insanın mənəvi sahədə yetkinləşmədən əldə etdiyi təhlükəli biliyi simvolizə edir. Ortaçağ xristian düşüncəsində bu, bəzən cinsi əlaqəyə də yozulmuş, “ilk günah”ın cinsi xarakterli olub-olmaması müzakirə edilmişdir. Lakin rəsmi təlimdə Adəmlə Həvvanın günahı sadəcə Tanrıya itaətsizlik kimi qəbul edilir və meyvənin konkret nə olduğu üzərində durulmur. İslam mənbələrində Adəm peyğəmbərin (ə) cənnət həyatı oxşar şəkildə təsvir olunur, lakin bəzi mühüm fərqlərlə. Quranın Əraf surəsində Allahın Adəmə xitabı belədir: “Ey Adəm! Sən və zövcən (Həvva) cənnətdə sakin olun və oradakı nemətlərdən istədiyiniz kimi yeyin. Ancaq bu ağaca yaxınlaşmayın! Yoxsa zalımlardan olarsınız” (əl-Əraf 7/19) [4]. Burada ağacın mahiyyəti açıqlanmasa da, 20-ci ayə Şeytanın vəsvəsesini bildirir: “Beləliklə, Şeytan onların örtülü ayıb yerlərini açmaq üçün onlara vəsvəse verib dedi: ‘Rəbbiniz sizə bu ağacı qadağan etdi ki, (onu yeyib) mələklərdən olmayasınız və ya əbədi (cənnətdə) qalanlardan olmayasınız’.” (7/20) [4]. Yəni Şeytan Adəmlə Həvvanı inandırmağa çalışır ki, qadağan meyvəni yesələr, ya mələk kimi cinsiyyətsiz və ölümsüz olacaqlar, ya da cənnətdə əbədi qalacaqlar. O daha sonra onlara and içib özünü “səmimi nəsihətçi” kimi qələmə verir (7/21) [4]. Nəhayət, Adəm ilə Həvva Şeytanın yalan vədlərinə uyub ağacın meyvəsindən dadırlar. Quran bildirir: “Onlar ağacın meyvəsindən dadan kimi ayıb yerləri onlara

göründü və cənnət yarpaqları ilə örtünməyə başladılar. Rəbbi onlara nida etdi: ‘Məgər Mən sizə bu ağacı qadağan etməmişdimmi? Və deməmişdimmi ki, Şeytan sizin açıq-aşkar düşməninizdir?!’” (əl-Əraf 7/22) [4]. Bu ayələrdən aydın olur ki, Adəmlə Həvvanın qadağanı pozmasından doğan ilk nəticə “ayıb yerlərinin açılması”, yəni öz çılpalıqlarının fərqinə varmaları oldu. Onlar dərhal cənnət yarpaqları ilə özlərini örtməyə çalışdılar (şəkil 4). Bu səhnə insanda sual doğurur: Nə üçün məhz qadağan olunmuş meyvəni yedikdə insan ilk olaraq öz cinsiliyindən utanmağa başladı? Nə üçün başqa bir fiziki dəyişiklik deyil, məhz ayıb yerlərinin aşkara çıxması vurğulanır? Bu suallar əsrlər boyu müxtəlif şəkildə cavablandırılmışdır. İslam təfsir alimlərinin bir qismi bu ağacın növü barədə rəvayətlərə əsaslanaraq onun buğda, üzüm və ya əncir olduğunu söyləyiblər [9], lakin əksəriyyət bunun əhəmiyyət daşımadığını, əsas olanın imtahan və itaətsizlik dərsi olduğunu vurğulayıb. Bununla belə, həm İslam, həm Yəhudi ənənəsində, həm də xristian alimlər arasında belə bir fikir mövcuddur ki, qadağan olunmuş meyvə əslində intim əlaqəni simvolizə edə bilər. Belə yozumun tərəfdarları Adəmlə Həvvanın günahından dərhal sonra məhz ayıb yerlərini örtməyə çalışmasını bir işarə kimi görürlər. Həqiqətən də, yəhudi təfsir ənənəsində “meyvə yemək” ifadəsi bəzən məcazi mənada cinsi təcrübə yaşamaq anlamında işlədilir. Məsələn, Tövratda “filankəs arvadını bildi və qadın hamilə qaldı” kimi ifadələrdə “bilmək” birbaşa cinsi əlaqəni göstərir. Eyni şəkildə “meyvə yemək” də bəzən eyni semantik yükü daşıyır. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Adəm ilə Həvvanın cənnətdəki sınağı məhz nəfsani istək üzərindən idi və onların “uyğun olmayan zamanda intim yaxınlıq etməsi” qadağanı pozmaları demək idi. Bu fikir, xüsusilə müasir dövrdə İbrahimi dinlərin bir qrup təhlilçisi tərəfindən dəstəklənir: “Adəm və Həvva ağızlarını deyil, günahdan sonra məhz ayıb yerlərini örtmüşdülər, demək ki, insanın düşüşünə səbəb olan əməl seksual xarakterli idi” – deyər vurğulanır [6]. İslam kontekstində bu məsələyə bənzər yanaşma gətirən alimlərdən biri müasir düşüncə mərkəzli təfsiri ilə tanınan Cavad Əhməd Gəmididir. O və onun fikrini paylaşanlar bildirirlər ki, Adəm ilə Həvva cütlük olmalarına baxmayaraq, cənnətdə onlara hər hansı cinsi yaxınlıq qadağan edilmişdi, və sınaq da məhz bu qadağaya riayət edib-etməyəcəklərinə dair idi. Gəmidi bu qənaəti belə əsaslandırır: Adəmlə Həvva nikahlı, yəni halal ər-arvad idilər; əgər onların etdiyi günah sırf “zina” olsaydı, yəni qanunsuz münasibət olsaydı, Quranda açıq şəkildə bu qınanardı. Lakin onlar üçün problem zina deyil, vaxtsız və Allahın izni olmadan cinsi əlaqəyə girmək idi. Belə olduğundan, Quranda açıq ifadə yerinə məcaz işlədilmiş və günah “ağacın meyvəsindən yemək” metaforası ilə çatdırılmışdır. Təfsirçi Həsən Əli Younis bu barədə yazır: “Adəm və Həvva cütlüyə nikahlı idilər, lakin onlara cinsi münasibətdən çəkinmək tapşırılmışdı. Ona görə də onların hekayəsində zina sözünün açıq işlədilməsi münasib deyildi. Quran möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsi olduğu üçün belə intim məqamları metaforalarla ifadə etməyi üstün tutur” [7].

Bu izah göstərir ki, Qurani-Kərimdəki incə üslub Adəmlə Həvvanın günahını açıq terminlərlə deyil, “ağac” simvolu ilə ifadə etməyə yönəlmişdir. Beləliklə, İslam kontekstində qadağan ağacı – bir çox təfsirçinin dediyi kimi – məcazi mənada “şəhvət ağacı” və ya “nəsil ağacı” kimi anlaşıılır. Bu yanaşmaya görə, Adəm ilə Həvvanın cənnətdə bilməməli olduqları “yaxşı və pis” məhz cinsi sahədə idi; onlar hələ məsum ikən cinsi təcrübə yaşamamışdılar və bu barədə “məsum mələklər” kimi idilər. Şeytanın vəsvəsesi isə onların bu sferaya erkən daxil olub “mələkləri qısqanmağa” başlamasına səbəb oldu – yəni cinsi istək onların saf vəziyyətini pozdu. Bir sıra hədislərdə qadağan olunmuş ağacın həsəd (qısqanclıq) ağacı adlandırılması da var. Bu rəvayətə görə, Adəm (ə) mələklərin ona səcdə etməsindən sonra öz nəslindən gələcək bəzi yüksək məqamlara (Muhəmməd peyğəmbər və Əhli-beytinin üstünlüyünə) həsəd etmiş və Allah onu qadağan etmişdi; lakin İblisin təlqini ilə Adəmin qəlbində həmin “qısqanclıq ağacı” cücərmişdi. Bu rəvayət olmasa da, cənnətdə qadağan olunmuş halın bir növ mənəvi qüsurla – paxıllıq və şəhvani istəklə bağlılığı görülür. Burada diqqət çəkən başqa bir incə məqam da Quranda Şeytanın sözləridir: “Rəbbiniz sizə bu ağacı ona görə qadağan etdi ki, (meyvəsini yesəniz) mələk olacağınızdan, yaxud (cənnətdə) əbədi qalacağınızdan qorxdı” (7/20) [4]. Şeytan sanki Adəmlə Həvvanın ağacdən uzaq durmaqla



mələklər kimi cismani əlaqədən uzaq, ölümsüz varlıqlar olaraq qalacaqlarını, əksinə meyvədən yesələr fani olub çoxalacaqlarını bilirdi. O, bu həqiqəti tərsinə çevirərək onlara yalan söylədi – guya meyvəni yesələr mələk olacaqlar. Halbuki nəticə tam tərsi oldu: meyvəni dadan kimi onlar mələk kimi utancsızlıq halını itirib cinsi ayıb hissi duyan fani insanlara çevrildilər. İslam mənbələri bildirir ki, Adəm ilə Həvvə sonra dərhal tövbə etdilər və Allah da onların tövbəsini qəbul etdi (7/23) [4]. Bununla belə, artıq onlar cənnət həyatından ayrılıb yer üzündə bəşər həyatına başlamaq məcburiyyətində idilər: “(Allah) buyurdu: Bir-birinizə düşmən olaraq (cənnətdən) yerə enin! Orada müəyyən vaxta qədər yaşayıb dolanacaqsınız” (7/24) [4]. Bu, insan nəslinin yerdə başlaması demək idi. Beləcə, Adəm ilə Həvvənin “şəcərə qurmaq”, yəni nəsil artırmaq mərhələsi cənnət kənarında, dünyəvi şəraitdə gerçəkləşməli oldu. Quranın ifadəsiylə desək: “Orada yaşayacaq, orada öləcək və oradan dirilib çıxarılacaqsınız” (7/25) – yəni artıb çoxalmaq və ölmək artıq onların taleyinə çevrildi.



Şəkil 4. Adəm və Həvvənin Azərbaycan miniatur sənətində təsviri

XIII əsrdə Marağada tərtib olunmuş “Mənafi əl-həyavan” əlyazmasından miniaturda Adəm (solda) və Həvvə (sağda) cənnətdə qadağan olunmuş meyvə barədə müzakirə edilərkən təsvir edilmişdir.

Şəcərə (nəsil ağacı) anlayışının elmi izahı. “Şəcərə” sözü ərəbcə “ağac” deməkdir və insanların nəsil bağlılığını göstərən sxemə bu ad verilir. Keçmişdə nəsil cədvəllərini ağac şəklində çəkdiyələri üçün ona belə deyilib [5]. Elm dilində genealoji sxem adlanan şəcərə, ortada əcdadın, budaqlarda isə onun nəsilələrinin göstərildiyi qohumluq diaqramıdır. Demək, şəcərə qurmaq ifadəsi bir nəslin davamını gətirmək, ailə ağacını genişləndirmək mənasına gəlir. Bəşəriyyətin əvvəli ilə bağlı dini rəvayətlərdə Adəmlə Həvvə ilk insanlar kimi təqdim olunur və bütün insanların onların törəmələri olduğu bildirilir. Bu mənada Adəm və Həvvə obrazları arxetipik “ilk valideynlər”dir və onların yaratdığı ilk nəsil – Habil, Qabil və digərləri – yer üzündə insan şəcərəsinin başlanğıcı sayılır. Müqəddəs kitablarda Adəm və Həvvənin cənnətdə övladlarının olmadığı açıqdır; Tövrata görə, onlar qovulduqdan sonra Həvvə hamilə qalıb ilk oğulları Qabil doğulur (Yaradılış 4:1). Qurani-Kərimdə də onlar yer üzünə endikdən sonra çoxalmağa başlayır. Bu, əslində bioloji və ekoloji zərurət baxımından məntiqlidir: cənnət (Cənnətül-xuld) şəraitində Allahın yaratdığı ilk insanlar üçün çoxalma məcburi deyildi – onlar orada əbədi qala bilərdilər, aclıq-susuzluq bilmədən (Taha 20/118-119) yaşayırdılar [9]. Lakin imtahanı keçmədilər və ölümlü həyata başladılar; ölümlü həyatın davamı üçün isə nəsil artırmaq zərurəti ortaya çıxdı. Yəni əbədi həyatın alternativini olaraq çoxalma (nəsil) sistemi işə düşdü. Bəzi müasir tədqiqatçılar bildirir ki, Adəm ilə Həvvənin cənnətdə uşaqsız olması və ilk ailəni yalnız qovulmadan sonra qurması məhz bunun göstəricisidir: onlar cənnətdə “artmama” əmrini pozdular və yer üzündə ailə quraraq nəsil artırmağa başladılar. Bu baxımdan, qadağan olunmuş ağacın “həyat ağacı” kimi başa düşülməsi – yəni onlara cənnətdə ikən şəcərə qurmağa tələsməmək təliminin verilməsi – həm mətnə, həm də məntiqə uyğun görünür.

Burada “elmi izah” dedikdə, təkcə dini mənbələrin ifadələri deyil, həm də insanın biologiyasına və sosial inkişafına dair obyektiv yanaşma nəzərdə tutulur. Antropoloji cəhətdən

götürsək, insan növü ölümlü varlıq olduğu üçün nəsil artımı təbii prosesdir; lakin dini rəvayətdə Adəm ilə Həvvə müəyyən müddət üçün ölümsüzlük potensialı ilə yaradılmışdılar. Onların çoxalmadan yaşamaları mümkün idi, ta ki, cənnət həyatını itirənədək. Müasir elm də göstərir ki, canlı orqanizmlərdə çoxalma və uzunömürlülük arasında müəyyən tərs mütənəsbilik var – bəzi sadə orqanizmlər (məsələn, təkhüceyrəlilər) bölünərək artdığı halda fərd kimi ölməzdir, mürəkkəb çoxhüceyrəlilər isə nəsil verməklə ölümü qəbul edirlər. Bu kontekstdə, Adəmlə Həvvənin hekayəsində “ağacdən yemək” – yəni cinsi əlaqəyə girib çoxalma prosesini başlatmaq – onların biologiyasına ölümü gətirdi. Onlar artıq cənnətdəki ölümsüz statusdan çıxıb dünyadakı ölümlü varlıqlara çevrildilər. Bu dəyişimin rəmzi göstəricisi isə onların genetik şəcərəsinin başlanması oldu: Adəm ilə Həvvə yer üzündə ilk övladlarını dünyaya gətirib insanlıq ağacının kökünü formalaşdırdılar. Beləcə, qadağan olunmuş ağac məcazi olaraq “həyat ağacı”, yəni insan nəsil ağacı idi – Allah onlara müəyyən müddətə qədər bu ağacı qurmamağı tapşırırdı. Onlar isə tələsdilər və nəticədə cənnəti itirib övlad sahibi oldular (bu, bəşəriyyətin yaranması üçün Allahın iradəsi daxilində idi). Mövzunun belə izahı, bəzi mötəbər mənbələrin batini (ezoterik) təhlillərinə də uyğundur. Məsələn, məşhur İslam arifi İmam Ruzbehan Bəqli yazır ki, “Adəm cənnətdə ikən bütün ilahi adların təcəssümü idi; lakin o, cənnətdə çoxluğa (təfərrüata) meyl edib birliyə xələl gətirdi”. Bu fikir sonralar Ayətullah Ruhullah Xomeyninin “Ədəbüs-salat” əsərində də ifadə olunub: Xomeyni bildirir ki, Adəmin ağaca yönəlməsi “təkliyin çoxluğa qurban verilməsi” demək idi. Yəni insanın Zətən Allahla birlik halından çıxıb dünyəvi çoxluğa – mal, övlad, şəhvət kimi müxtəlif bağlılıqlara – meyl etməsi ilk sürüşmənin mahiyyətidir. Həmin əsərdə “ağac – təfərrüat dünyasının çoxluq ağacıdır” deyə qeyd edilir və Adəmin məhz bu çoxluğa meyli səbəbindən cənnət halından ayrıldığı bildirilir [8]. Göründüyü kimi, sufi-mənəvi izahda da qadağan ağacı insanın nəfs istəkləri, dünya sevgisi – bir növ cinsi və material istəklərin bütövlükdə təcəssümü kimi anlaşılmışdır.

Nəticə etibarilə, “qadağan olunmuş ağac”ın simvolikasına daha dərinləndirən baxdıqda onun bilik əldə etməkdən çox, həyat gətirmək (yeni həyatlara səbəb olmaq) ilə bağlı olduğu görünür. Bu ağac Adəm və Həvvə üçün bir imtahan idi: onlar ya Allaha tam itaətlə bir müddət yalnız ibadət halında qalacaqdılar, ya da nəfsin istəyinə uyub şəcərəni başlatmaqla ilahi qadağanı pozacaqdılar. Onlar ikinci yolu seçdilər – və bu, bəşər nəsil ağacının təşəkkülünə yol açdı. İstər Quranın 7-ci surəsindəki ifadələr, istərsə də yuxarıda bəhs edilən təfsir və rəvayətlər bu nəticəni dəstəkləyir. Adəmin cənnətdəki imtahanı əslində “artmamaq” tapşırığı idi – “Bu ağaca yaxınlaşmayın!” (7/19) əmri bunu ehtiva edirdi [4]. Şeytanın vəsvəsesi isə insanın əbədi həyatdan imtina edib fani dünyaya bağlanmasına yol açdı. Şübhəsiz, Allahın ən əvvəlki niyyəti insanların yer üzünü məskunlaşdırması idi: “Sizi yer üzündə yerləşdirdik və dolanacaq vasitələri yaratdıq” (7/10). Lakin Adəm ilə Həvvənin cənnətdə qısa müddət qalması onlara bir mənəvi dərs verməli idi – təəssüf ki, onlar yanıldı, amma tövbə edib doğru yola qayıtdılar.

YEKUN NƏTİCƏ

Yekun olaraq deyə bilərik ki, həyat ağacı motivi həm mədəni-incəsənət sferasında, həm də dini-mənəvi sferada insanlığın başlanğıcı və davamı ilə bağlı fundamental ideyaları təmsil edir. İncəsənətdə qorunan ağac anlayışı – iki tərəfdən qoruyucu fiqurlarla əhatələnmiş müqəddəs ağac təsviri – insanın əbədi həyat və bərəkət arzusunu, bu arzunu həyata keçirən həyat ağacının toxunulmazlığını göstərir. Azərbaycan incəsənətinin nümunələrində (qədim qaya təsvirləri, xalça naxışları, memarlıq ornamentləri və s.) həyat ağacı motivinin geniş yer tutması xalqımızın çoxəsrlik artım və bolluq arzusunu, eləcə də bu arzusunun ilahi himayə altında olduğunu düşündüklərini ortaya qoyur. Digər tərəfdən, ilahi qadağa kontekstində “qadağan olunmuş ağac” obrazının zahiri və batini mənalı arasında kiçik əlaqə üzə çıxır. Ənənəvi yanaşmada bu ağac insanın bilməməli olduğu bir sirr (yaxşı-pisi bilmə) kimi izah edilsə də, aparılan təhlillər göstərir ki, onun arxetipik məğzi şəcərə – nəsil ağacı konsepsiyası ilə birləşir. Adəm və Həvvənin cənnətdə çoxalmamaq əmri almaları və bu əmri pozmaları fikri bir sıra müasir ilahiyyatçılar tərəfindən məntiqi əsaslarla müdafiə olunur [6;



7]. Qurani-Kərimin müvafiq ayələrinin zahiri mənası da (ağacın meyvəsindən dadınca ayıb yerlərinin açılması) məhz belə bir yozumu mümkün edir. Bu interpretasiya ilk günahı seksual xarakterli bir zəminə salmaq deyil – əksinə, ilahi təqdirə zidd hərəkət etməyin (istənilən sahədə) insanı necə nöqsana saldığını göstərir. Adəm və Həvvə məsum olduqları bir məkanda belə kiçik bir qadağanı pozduqda dərhal aciz bir vəziyyətə düşdülər. Lakin Allah onlara tövbə və yenidən yüksəliş imkanı verdi. İnsan oğullarına ibrət olaraq qalan budur ki, ilahi qadağaların arxasında həmişə bir hikmət durur. “Qadağan ağacı” hekayəsi bizə öyrədir ki, bəzən bilinməyən sirr deyil, məhz insanın öz fitrətinə aid bir qabiliyyət (bu halda nəsilartırma qabiliyyəti) sınaq predmetinə çevrilə bilər. İtaətkarlıq göstərilib həddi aşılmasa, insan ucalır; nəfsinə uyub Allahın ölçüsünü aşarsa, ucaltmaq istədiyi halda enir. Bu baxımdan, həyat ağacı həm də insanın məsuliyyət ağacıdır – onun budaqları yalnız Allahın izni və xeyir-duası ilə bar verər.

Beləliklə, incəsənətdə qorunan ağac anlayışının mənşəyini araşdırarkən gördük ki, bu motiv çox dərin kosmoloji və mənəvi mənalar daşıyır. İlahi qadağa ilə əlaqələndirdikdə isə aydın olur ki, şəcərə qurmaq – insanın nəsil ağacını yaratması – Tanrının insana bəxş etdiyi bir nemət olmaqla yanaşı, Onun tərəfindən tənzimlənən bir prosesdir. Adəm və Həvvənin timsalında ilk dəfə “həyat ağacı” bar verdi və bütün bəşər övladları o şəcərənin budaqları kimi yer üzünə yayıldı. İnsanın yaradılış hekayəsində həyat ağacı ilə qadağan ağac eyniləşir – ikisi də eyni ağac idi. Sadəcə, fərqli baxış bucaqlarından biri müqəddəs həyat bəxş edən ağac kimi göründü, digəri isə yalnız vaxtda dərilmiş meyvəsi ilə cəzaya səbəb olan ağac kimi. Nəticə etibarilə, Şəcərə konsepsiyası – insanın mənəvi-soy bağının ağac modeli – həm mədəniyyətimizdə, həm də dinimizdə mühüm yerə malikdir. Bu konsepsiya vasitəsilə anlaşılar ki, həyatın davamı (nəsil) və ilahi iradə bir-birinə bağlıdır: həyat ağacının toxunulmazlığına hörmət edən cəmiyyətlər bolluq və bərəkət əldə edər, onu pozanlar isə mənəvi itkilərə düşər olar. Adəmin ilk qadağanı pozması nəticəsində tövbə edib dünya həyatına başlaması insanlıq üçün bir dərslərdir. Bu dərslər incəsənətin dilində qorunan ağac, dinin dilində isə “qadağan ağac” metaforaları ilə bizə çatdırılmışdır. Hər iki halda məqsəd eynidir – həyatın, nəsilin müqəddəsliyini qorumaq və onu nəfsani-sabitəliyin fəvqünə ucaldaraq ilahi nizama tabe etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov, K.C. “Azərbaycan incəsənəti” / K.C.Kərimov, R.S.Əfəndiyev, N.İ.Rzayev, N.D.Həbibov - Bakı: Elm, - 1992. - s. 120-125.
2. Tərlanov, Ə. “Azərbaycan xalq yaradıcılığının antologiyası” / Ə.Tərlanov. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2008. - s. 45-50.
3. Seyidova, Gülnar. “Orta əsr Azərbaycan keramika sənətində dekorun inkişaf prinsipləri” (fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Avtoreferat). Bakı: ADR Akademiyası, - 2017. - s. 23.
4. Qurani-Kərim. Əraf surəsi (7), 19-22-ci ayələr. <https://quran-al-karim.com/eraf-suresi-7>
5. “Şəcərə nə deməkdir?”, 24.01.2015, (onlayn).
<https://news.milli.az/society/320583.html#:~:text=Milli.Az%20islam.az,ona%20g%C3%B6r%C9%99%20bunu%20%C5%9F%C9%99%C9%99%C9%99%20adland%C4%B1r%C4%B1rd%C4%B1lar>
6. Andy Woods. “Was Eating the Forbidden Fruit Symbolic or Literal?”, SpiritAndTruth sual-cavab arxiv, Sual 156, 2010 (onlayn). (Yəhudi ənənəsində meyvə yeməyin cinsi əlaqəni simvolizə etməsi və Adəm-Həvvə hekayəsinin seksual izahı barədə) (Q156 : Was Eating the Forbidden Fruit Symbolic or Literal?)
<https://www.spiritandtruth.org/questions/156.htm?x=x#:~:text=In%20Jewish%20traditional%20understanding%2C%20to,she%20gave%20birth%20to%20Cain>
7. Javed Ahmad Ghamidi düşüncələrinin xülasəsi. “Adam and Eve in Quran”, Ask Ghamidi forumu, 13.09.2020 (onlayn). (Adam And Eve In Quran - Ask Ghamidi)



<https://ask.ghamidi.org/forums/discussion/30745/#:~:text=1%29%20Adam%20and%20Eve%20,was%20not%20suitable%20for%20them>

8. Rûhullah Xomeyni. “Ədabus-Salat” (Namazın ədəb qaydaları). Tehran, 1981, s. 151-155. (The Forbidden Fruit – Islamic Insights)

[https://www.islamicinsights.com/religion/the-forbidden-](https://www.islamicinsights.com/religion/the-forbidden-fruit.html#:~:text=After%20the%20intrusion%20from%20Iblis,the%20unity%20towards%20the%20multiplicity)

[fruit.html#:~:text=After%20the%20intrusion%20from%20Iblis,the%20unity%20towards%20the%20multiplicity](https://www.islamicinsights.com/religion/the-forbidden-fruit.html#:~:text=After%20the%20intrusion%20from%20Iblis,the%20unity%20towards%20the%20multiplicity)

9. Hamdi Döndüren. “Delilləriylə Aile İlmihali”. İstanbul, 1996, s. 28-30. (Adəm və Həvvə Aleyhissalamin cənnət həyatı)

[https://www.islamveirfan.com/ad%C9%99m-v%C9%99h%C9%99vva-aleyhissalamin-](https://www.islamveirfan.com/ad%C9%99m-v%C9%99h%C9%99vva-aleyhissalamin-c%C9%99nn%C9%99t-h%C9%99yati/#:~:text=)

[c%C9%99nn%C9%99t-h%C9%99yati/#:~:text=](https://www.islamveirfan.com/ad%C9%99m-v%C9%99h%C9%99vva-aleyhissalamin-c%C9%99nn%C9%99t-h%C9%99yati/#:~:text=)

10. Elvyra Usačiovaitė. “Ancient archetypes in world art”, Kaunas University Press, 2009, s. 44. (Tree of life - Wikipedia)

https://en.wikipedia.org/wiki/Tree_of_life#:~:text=Various%20trees%20of%20life%20are,4

11. <https://www.claremontrug.com/antique-rugs-information/collecting/the-symbolism-of-animals-birds-in-antique-tribal-rugs/?srsltid=AfmBOooqslAGwwI60w8XwwQaJosJ35ztWkA0T-M19fB5ARo9PfLaZ6GX#:~:text=Image>

THE ORIGIN OF THE CONCEPT OF THE PROTECTED TREE IN ART AND DIVINE PROHIBITION: THE SHAJARA (GENEALOGY) CONCEPT

R.A. Guliyev

This scholarly article examines the “protected tree” motif in art (specifically the tree of life guarded by flanking figures) and its connection to the divine prohibition in the Adam and Eve narrative across religions. First, the presence of the tree of life motif in ancient art and Azerbaijani cultural heritage is explored with examples: a sacred tree often depicted with two symmetric guardian animals or beings, symbolizing fertility, abundance, and immortality. The article then analyzes the scriptural account of Adam and Eve’s forbidden tree. Citing verses 19-22 of Surah Al-A‘raf, the study proposes that the Quran’s forbidden tree can be logically understood as the tree of life, i.e. a metaphor for establishing a lineage (“building a shajara”, engaging in procreative sexual relations). It is argued that in the Eden narrative, Adam and Eve were instructed not to procreate (not to start a family tree) while in Paradise. Supporting evidence from Quranic text is presented: Satan’s temptation aimed to reveal their nakedness, and upon eating the fruit, Adam and Eve became aware of their sexuality and covered themselves with leaves – suggesting the forbidden act was of a sexual nature. The concept of “shajara” (genealogical tree) is explained, noting that in Arabic the word means “tree” and by extension a family lineage chart. The article draws on interpretations by modern Islamic scholars (e.g. Javed Ahmad Ghamidi) and comparative tradition, which propose that the original sin was metaphorically a premature conjugal act rather than mere disobedience. In this light, the protected tree motif in art and the forbidden tree in scripture are two facets of the same idea – the sanctity of the tree of life. The article concludes that the genealogy concept is embedded in both art and scripture: the tree of life guarded in art represents the revered continuity of life, while the forbidden tree allegory in religion underscores divine regulation of human procreation. This interdisciplinary approach offers a novel understanding that the first divine prohibition to humankind was essentially about restraining procreation, symbolized through the protected life-giving tree, and breaking this rule initiated the human family tree under mortal conditions.

Key words: *Tree of Life, Protected Tree motif, Adam and Eve, Forbidden Fruit, Shajara (Genealogical Tree)*



ПРОИСХОЖДЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ОХРАНЯЕМОГО ДЕРЕВА В ИСКУССТВЕ И БОЖЕСТВЕННЫЙ ЗАПРЕТ: КОНЦЕПЦИЯ ШАДЖАРА (РОДОСЛОВНОГО ДЕРЕВА)

Р.А. Гулиев

В данной научной статье исследуется происхождение мотива «охраняемого дерева» в искусстве и связанный с ним божественный запрет в религиозной традиции (концепция «шаджара», родословного дерева). Сначала рассматривается понятие дерева жизни как священного дерева, которое в искусстве часто изображается охраняемым с двух сторон симметричными фигурами или животными. Приводятся примеры из искусства Древнего Востока и Азербайджана, показывающие, что мотив дерева жизни, символизирующего изобилие, плодородие и бессмертие, был широко распространён. Отдельно анализируются образцы азербайджанского искусства (орнаменты, ковры, настенные росписи), в которых «дерево жизни» выступает центральным элементом и нередко сопровождается парными стражами (птицами, зверями). Далее основное внимание уделяется библейско-кораническому сюжету об Адаме и Еве, а именно мотиву запретного дерева. На основе аятов суры Аль-А'раф (7:19–22) автор предлагает обоснованную гипотезу, что запретный плод в раю символизировал начало рода, то есть половое отношение с целью деторождения (метафорически – вкушать от дерева жизни). Приводятся доводы: в Коране не указана природа дерева, однако отмечено стремление сатаны обнаружить срамные места Адама и Евы, что случилось сразу после вкушения плода – они осознали свою наготу и прикрылись райскими листьями. Этот факт интерпретируется как указание на сексуальный характер совершенного проступка. В статье разъясняется научное понятие родословного дерева (шаджара), отмечается, что в арабском и азербайджанском языках «дерево» – распространенная метафора рода, семьи. Указывается, что согласно Священным Писаниям у Адама и Евы не было детей в раю, их семья появилась лишь после изгнания, что косвенно подтверждает запрет на размножение в Эдеме. Опираясь на мнения ряда богословов (в том числе современного ученого Джаведа Ахмада Гамиди), автор обосновывает, что первородный грех можно понимать как нарушение запрета на соитие, совершенное супругами преждевременно. Таким образом, «дерево жизни» в искусстве и «запретное дерево» в религиозном повествовании оказываются взаимосвязанными: оба являются образом родового дерева. В заключение подчёркивается, что концепция шаджара (родословного дерева) играет ключевую роль как в культурной памяти, так и в священных текстах. Мотив охраняемого дерева жизни утверждает святость и непрерывность жизни, а аллегория запретного дерева указывает на божественную волю в делах продолжения рода. Первый запрет Бога людям, согласно данному исследованию, состоял фактически в воздержании от деторождения до времени; нарушение этого запрета, представленного в образной форме запретного плода, привело к утрате райского состояния и началу земной истории человечества. Эта интерпретация объединяет данные искусствоведения и теологии, предлагая новое понимание символики священного дерева как дерева *генезиса* человеческого рода.

Ключевые слова: *Дерево жизни, мотив охраняемого дерева, Адам и Ева, запретный плод, Шаджара (родословное дерево)*